

Protestant Theological University

Theologie en boerenbedrijf

van Klinken, G.J.

Published in:

Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap

DOI:

[10.54195/handelingen.15450](https://doi.org/10.54195/handelingen.15450)

Published: 01/01/2023

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Klinken, G. J. (2023). Theologie en boerenbedrijf: landbouw als vitaliteitsdonor voor het gemeentelieven. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 50(2), 42-52.
<https://doi.org/10.54195/handelingen.15450>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptu/bibliotheek-ptu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

Theologie en boerenbedrijf

Landbouw als vitaliteitsdonor voor het gemeentelven

In de media wordt regelmatig de wens geuit dat niet alleen de christelijke politiek, maar ook de kerk dient te investeren in contact met wat er leeft op het platteland, en dan specifiek in de sector van de landbouw. In het *Ouderlingenblad* van maart 2023 heeft landbouwpastor Pieter Knijff bijvoorbeeld voorstellen gedaan voor het versterken van de relatie tussen kerk en boerenbedrijf. Het is geen toeval dat het onderzoeksproject *Grond van de Protestantse Theologische Universiteit* zich richt op het verband tussen kerk, natuur en landbouw in Nederland. In de discussie over die thema's speelt ook de kerkgeschiedenis een rol.

Het onderzoeksproject *Grond van de Protestantse Theologische Universiteit* kent ook een historische invalshoek. Het verband tussen kerk, grond en landbouw heeft al een lange geschiedenis, die in delen van Nederland teruggaat tot in de Middeleeuwen. Door sociale, economische en politieke verschuivingen en door wetenschappelijke ontwikkelingen is de aard van dat verband aan veranderingen onderhevig.

Een focus op de negentiende-eeuwse predikant Uilkens, zijn relatie met de grond en theologische reflectie over 'natuur' kan op exemplarische wijze inzicht geven in die dynamiek en het huidige probleembewustzijn ten aanzien van kerk en grond vergroten. In dit artikel stel ik de vraag: wat levert het de huidige theologische praktijk op om in deze historische spiegel te kijken?

Er heeft op dit terrein de nodige expertise bestaan in ons land. Tot in het begin van de negentiende eeuw verdienden op het platteland werkzame predikanten van de Gereformeerde Kerk een aanzienlijk deel van hun inkomen door te werken als landbouwer.

Ze hielden er dus een dubbele professionele kunde en praktijk op na. Ze waren predikant en agrariër, bewerkten het land en dienden de gemeente. Hun pastorie fungeerde als boerderij, een zogenaamde *weem*.

Veel van die ambtswoningen maakten in de loop van de negentiende eeuw plaats voor nieuwbouw (Bijleveld & Kroesen, 2018). De *weem* in het Groningse Westeremden, die door kunstenaar Henk Helmantel prachtig is gerestaureerd, geeft een indruk hoe zo'n pastorieboerderij eruitzag.

De idealen van Jacobus Uilkens

Jacobus Uilkens (1772-1825) was een theoloog met oog voor de sociale, economische en politieke situatie van zijn dagen. Hij geloofde in de mogelijkheden van een vernieuwend predikantschap. Het christelijk geloof diende naar zijn mening afstand te houden van de gevestigde regentenelite en van dubieus verdiend geld. Door predikant én boer te zijn moest dat ook kunnen, meende hij. Hij heeft daar veel over geschreven, in publicaties als *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en tot bevordering van nuttige natuurkennis*.

Er bestonden volgens Uilkens een aantal redenen waarom de kerk niet langer alle kerkmensen aansprak. Allereerst dreigde Nederland een standenmaatschappij te worden, waarin status de rangorde bepaalde – samen met overgeërfd en vooral in de koloniën verdiend geld. Ondanks het calvinistische principe van inspraak van de belijdende lidmaten dreigde het met de kerk dezelfde kant op te gaan. Stadskerken stonden vol regentenbanken en praalgraven, in menige plattelandskerk pronkte het wapen van een plaatselijke kasteelheer hoog boven de Bijbel op de kansel.

De jonge Uilkens vond dat het anders moest. Voor een volle democratie ontbraken toen nog de voorwaarden, maar mensen van bewezen talent moesten kunnen meepraten in de kerk. Uilkens dacht daarbij aan de middenklasse: geschoolde vaklieden, boeren, mensen die christelijk geloof combineerden met praktische vakkennis. Om deze middenklasse te activeren waren twee dingen nodig: stimulerende prediking én adequate scholing. Kerkelijk onderwijs kon de weg wijzen naar het goede leven, ondanks de barrière van de zonde die nu eenmaal

deel uitmaakte van de menselijke aard. Maatschappelijk onderwijs stelde mensen in staat om dat ideaal ook praktisch uit te voeren, door met succes leiding te geven aan een bedrijf én aan functies in kerk en diaconaat. Noodzakelijk daarvoor waren zowel een energieke kerk als een welvoorzien school.

Impulsen vanuit de christelijke Verlichting

Uilkens heeft zich bij zijn speurtocht naar een vitale kerk in hoge mate laten leiden door principes van de in zijn tijd opkomende christelijke Verlichting. Dat is een manier van denken die later nogal controversieel is geraakt in het Nederlandse protestantisme. Verlichting heeft het pad gebaad voor de latere vrijzinnigheid, die naar het gevoelen van rechtzinnige calvinisten onvoldoende recht zou doen aan thema's als zonde en verlossing, en bovendien op een gevaarlijke manier zou hebben gemorrel aan de gangbare lezing van de Bijbel.

Het is echter de vraag of deze tegenstelling ook al zo speelde in de tijd van Uilkens. Hij beschouwde zichzelf als goed orthodox. Centraal in het calvinistisch geloof staat de genadeleer (*Heidelbergse Catechismus*, zondag 2). De van nature zondige mens is aangewezen op de vergeving van God en de ethische richtlijnen in diens Woord. Datzelfde geloof bevestigt dat Gods 'almachtige en alomtegenwoordige kracht' zich te kennen geeft in de schepping ofwel natuur (*Nederlandse Geloofsbelijdenis*, artikel 2). Ook het niet letterlijk nemen van evident onmogelijke dingen als het teruglopen van de zon in het boek Jozua, vormt in de traditie van het Nederlandse calvinisme geen uitzondering. De goed-orthodoxe Abraham Hellenbroek zegt in zijn bekende catechese-

boekje hetzelfde over de hand van God: zo'n antropomorfe voorstelling dient geestelijk te worden verstaan.

Daarnaast was J.F. Martinet (1729-1795) van invloed op Uilkens. Deze Zutphense predikant is daar tot op de huidige dag een bekende figuur. Hij riep zijn kerk op om letterlijk de ramen naar buiten toe open te zetten. Dat trok aandacht: zijn publicaties werden zelfs in Amerika vertaald. Het was in Zutphen een karakteristiek beeld om dominee Martinet met zijn catechisanten te zien wandelen langs de IJssel.

Martinet legde zijn ideeën neer in zijn *Catechismus der Natuur*. Basisgedachte in zijn werk is dat God de richtlijnen voor het leven van de mens openbaart in de Bijbel, maar dat die richtlijnen moeten worden uitgevoerd in de concrete natuurlijke werkelijkheid van deze wereld. Met de filosoof Leibnitz beschouwt Martinet de schepping die we om ons heen zien als de beste van alle mogelijk denkbare werelden. Dat komt volgens hem vooral daarin tot uitdrukking, dat deze wereld (Gods goede schepping) bij goed beheer effectief in staat is om tegelijkertijd zoveel verschillende wezens te voeden. De implicatie is dat de christelijke gemeente allereerst afhankelijk is van bijbels onderricht, maar daarnaast ook van het schoolonderwijs. Dat helpt de christen om de bijbelse zedenleer te verwerkelijken binnen de condities die de natuur stelt.

De boerderij als inspiratie

Jacob Uilkens groeide op in de boerderij van zijn ouders in Wierum, even boven Groningen. Hij kwam onder de indruk van hun toewijding aan dat bedrijf. Het leverde een voorbeeld op van een prachtige manier van werken, die

hem levenslang zou inspireren. Geloof, arbeid en verstand van zaken versterkten elkaar. De boerderij verschafte inkomen aan het gezin, voedsel aan mens en dier. Van het surplus ging een aanzienlijk deel naar kerk en diaconaat.

De jonge Uilkens kwam er diep van onder de indruk. Inspiratie vanuit het boerenleven hielpen hem bij de bezinning op de harde kant die het leven ontegenzeggelijk had. De sterftecijfers lagen hoog bij zowel het vee (runderpest) als bij de mens. Uilkens zou niet alleen zijn vader vroeg verliezen, maar ook twee van zijn drie echtgenotes en de meeste van hun kinderen. De hardheid van de natuur was een gegeven dat hij vanuit zijn gereformeerde oriëntatie met een zekere vanzelfsprekendheid aanvaardde. Zondag 10 van de *Heidelbergse Catechismus* spreekt over loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren. Dat komt ons allemaal niet bij toeval toe, maar uit Gods hand.

Hoe daarmee te leven? Uilkens had het geluk om als jongen een voorbeeldfiguur te ontmoeten: landbouwer Geert Reinders in Winsum. Reinders beheerde zoiets als een modelboerderij. Als autodidact was hij bovendien een pionier van de vaccinatie (koepok-inenting) in Nederland. Zo zou Uilkens zelf ook willen leven: in een productief bestaan, waarin christelijk optimisme de boventoon voerde. Gods schepping was niet goed in absolute zin, maar wel zo goed als die zou kunnen zijn. Reinders gaf een voorbeeld van de manier waarop niet tot de elite behorende Nederlanders uit de middenklasse konden helpen om dat potentiële 'goede' te verwerkelijken.

Wat Reinders deed op zijn boerderij was volgens Uilkens een bescheiden maar toch effectief stukje medewerking aan Gods door-

gaande scheppingswerk, waarmee Hij volgens Zondag 10 de natuur zonder ophouden onderhoudt. Het kwam dan ook als een schok toen Uilkens, die na het overlijden van zijn vader naar de stad Groningen was verhuisd, merkte dat figuren als Reinders (en hijzelf) door menig stadsburger werd beschouwd als boers in de slechte zin van het woord: als onbeschaafd, en laag geplaatst op de sociale ladder.

Uilkens maakte evenwel grondig gebruik van de mogelijkheden die de stad bood, allereerst van het middelbaar onderwijs (Latijnse school) en van de universiteit. Het werd zijn ideaal om predikant te worden. Karakteristiek voor zijn veelzijdige belangstelling was dat hij de studie theologie combineerde met die in de natuurwetenschappen. In het laatstgenoemde vakgebied zou hij promoveren.

Predikant-landbouwer

Na voltooiing van zijn academische opleiding werd Uilkens in 1796 tot predikant beroepen van het dorp Lellens. Een jaar daarvoor was de scheiding van kerk en staat afgekondigd en was er een einde gemaakt aan feodale rechten van de landjonkers. Vooral van dat laatste was Uilkens (een patriot) een fervente voorstander. De als 'borgen' bekende paleisjes van de Groninger landadel hadden geparasiteerd op het dorp waar ze bij hoorden. De nieuwe tijd bood nieuwe kansen: geen adellijke wapens meer die zich letterlijk verhieven boven Gods Woord, zoals in de oude situatie in Lellens; financiering van de kerk die niet langer gebaseerd was op uitbuiting van anderen.

Dominee Uilkens beschouwde de landbouw vanuit een invalshoek die in 2023 misschien kan worden weergegeven als die van 'fair trade': productief werk en eerlijk verkregen

inkomen dienden de basis te vormen van het kerkelijk leven. Typerend is de nadruk die Uilkens daarbij legt op de vreugde: net zoals de Wet in Oud en Nieuw Testament geen last is maar een stimulans, vormt het boerenbedrijf een mogelijkheid tot een verdiept leven: creatief werk in de door God geschapen wereld, zodat de vruchten ook anderen ten goede komen, en dat nog interessant is bovendien.

In Lellens ging Uilkens energiek aan de slag, op meerdere terreinen tegelijk. Vanaf de kansel ging hij in op de zondeleer: de mens is van nature geneigd om vooral op te komen voor zichzelf, maar kan aan de hand van het Evangelie aan dit egocentrisme voorbijkomen. Dat vraagt inspanning. Een werkzaam leven leent zich er beter toe dan een ogenschijnlijk zorgeloos renteniersbestaan. Dominee en boer tegelijk, het geeft aan waar het Uilkens om ging: bidden en werken op meerdere terreinen.

Het betekende dat hij zich in het dorp inzette voor zowel kerk (prediking, catechese) als school (opleiding tot praktische en maatschappelijke competenties). Die twee vullen elkaar naadloos aan. Landbouw vervult, zoals gezegd, allereerst de essentiële bijbelse opgave om al wat leeft van voedsel te voorzien, zij maakt in die zin het leven mogelijk. Maar de combinatie van bijbelse kennis, voortschrijdend natuurwetenschappelijk inzicht en praktijkkennis van de boer leidt eveneens tot waardevolle inzichten.

Belangrijk voor Uilkens is het aan Martinet ontleende inzicht dat geen enkele vorm van leven er is voor niets. Soms dient het evenwicht te worden hersteld wanneer een bepaalde soort het evenwicht aantast (bestrijding van ratten- en insectenplagen), maar van geen enkele soort kan gezegd worden dat die er niet zou moeten of mogen zijn. Deze manier van

denken stimuleerde de aandacht voor het inventariseren van in de natuur aanwezige soorten. Bij Uilkens ging de voornaamste aandacht daarbij primair uit naar 'derzelver nut voor den mensch', zelfs bij spinnen en insecten. Zijn vriend Wibrandus Koppius (1774-1859), predikant en landbouwer in Ter Apel en Anloo, bestudeerde wilde planten als een waarde in zichzelf (Van Klinken en Luth 2013, 62-63).

Natuur – een volmaakte schepping?

Uilkens heeft veel over deze thema's geschreven en daarover van gedachten gewisseld met landbouwers in zijn dorp. Net als Martinet hield hij onwrikbaar vast aan de ideeën in Leibnitz' *Essay de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710). Zowel toen als later heeft dat de nodige bevreesing opgeroepen. In advertenties na de vroege dood van zoveel van hun kinderen (vooral gestorven aan de toen endemische longziekten) maakten Uilkens en zijn echtgenotes geen geheim van hun diepe verdriet. Uilkens heeft bovendien realistische beschrijvingen nagelaten van de effecten van de runderpest of van strenge winters.

Hoe kon hij dan toch zo vasthoudend zijn in zijn stelling dat de natuur goed was? Blijkens zijn geschriften was dit allereerst een zaak van geloof. Zowel Oud als Nieuw Testament lieten afdoende zien dat de wereld sinds de zondeval nooit meer een paradijs geweest was, in de zin van een zorgeloos bestaan. Alle profeten en evangelisten hadden dit geweten, en toch hadden ze de schepping bevestigd als goed. Dat kon alleen op grond van geloof.

Met de natuur was nog iets anders aan de hand. Uilkens maakte geen geheim van zijn overtuiging dat een werkend leven (zoals dat

van de boer), *juist* geconfronteerd met zorgen en moeilijkheden, meer verdiepend is dan een ogenschijnlijk zoveel gemakkelijker renteniersbestaan. Eenmaal hoogleraar geworden in Groningen, keek hij dan ook met groot genoegen terug op zijn jaren als predikant-landbouwer:

'Na mijn studiën aan de Hogeschool te Groningen volbragt te hebben, was het land weder mijne woonplaats; twintig jaar verkeerde ik onder landlieden, en zeventien van die jaren deelde ik zelf in het boeren-bedrijf, hetwelk grootendeels het middel mijns bestaans zijn moest. Doch het was niet minder mijn lust en mijne vreugde, zoo dat mij geen stand in de Maatschappij gelukkiger voorkwam dan die van den vrijen landman.'

(Uilkens 1819, ix)

Hier kwam zijn klassieke vorming op de Latijnse school tot uiting. Van Aristoteles had hij geleerd dat de mens een potentie in zich draagt, die teleologisch verwerkelijkt kan worden. Dat werd mogelijk door zich te confronteren met de uitdagingen van de reële wereld, en juist de boer wist als geen ander hoe die eruitzagen. Dit betekende dat de mens nieuwe wegen moet durven inslaan (vaccinatie) en dat Gods openbaring in Schrift én natuur (schepping) allebei even serieus genomen dienen te worden.

Uilkens legde zijn mening daarover uit aan de hand van de openbaring van de Sinai: de Tien Geboden waren gegeven op tafels uit het geologische gesteente aldaar. Ieder die zich verdiepte in de aardlagen van de planeet, van professionele wetenschapper tot eenvoudige mijnwerker, kon voor zichzelf zien dat de formatie van die aardlagen veel meer tijd gekost moesten hebben dan een eenvoudige optelsom van de in Genesis genoemde jaren.

Kortom, de Tien Geboden moesten geestelijk gelezen worden, maar ook naar wat ze materieel te zeggen hadden, als product van de natuur (Uilkens 1805, 15).

Het was esthetisch bevredigend om als medewerker van de Schepper eraan mee te werken dat de natuur weer iets liet zien van hoe het voor de val allemaal bedoeld was: als plek van leven voor velen, waar zelfs bloemen en bijen samenwerkten voor beider nut, van schoonheid in alle levensvormen – maar voor Uilkens als predikant-landbouwer toch het meest in de bebouwde en optimaal productieve natuur. Van goed verzorgde akkers en weilanden kon hij intens genieten. Daarbij speelde de overweging mee dat een steeds verder groeiende bevolking alleen door een rationeel uitgeoefende landbouw adequaat kan worden gevoed.

Aanbevelingen voor de relatie van kerk en landbouw in 2023

Centraal in de opvatting van Uilkens staat de gedachte dat God zich zowel laat kennen in de Bijbel als in de ordeningen van de natuur (schepping). Dat betekent dat theologie zich over een onderwerp als landbouw pas dan goed kan uitspreken, wanneer zij naast haar eigen expertise tevens inzicht heeft in de praktijken van de landbouw en de theorie waarop die zijn gebaseerd.

Uilkens' uitgangspunten laten zich aan de hand van zijn publicaties samenvatten in vijf stellingen.

1. De kerk dient zich vanuit haar geloofsovertuiging te manifesteren op maatschappelijk terrein, en dient daarbij aansluiting te zoeken bij de expertise van haar leden in

hun beroep en opleiding. Wil de theologie constructief meespreken over wat er in de landbouw aan de orde is, dan zal zij ook de technische en praktische aspecten daarvan onder ogen dienen te zien.

'Tot het geluk van den mensch behoort toch niet een werkeloos genot, niet eene bevrediging van zijne wenschen, eene vervulling van zijne behoeften, zonder werkzaamheid en arbeid; maar veel eer eene inspanning van zijne krachten, opdat de in den mensch liggende vermogens zich zouden ontwikkelen en uitbreiden.'

(Uilkens 1806, 3)

2. Zowel vanuit bijbels als uit puur praktisch perspectief vormt de landbouw een pijler onder de maatschappij. Geen van de andere functies in de samenleving kan functioneren zonder een afdoende voedselvoorziening.

'Met den landbouw bloeijen orde, welstand en zedelijkheid in een Staat, terwijl hij de eerste bron van 's lands welvaren is, die aan de andere middelen van bestaan het aanwezen geven moet.'

(Uilkens 1806, 35)

3. Landbouwers verdienen alleen al daarom inbreng in kerk en samenleving. Bij Uilkens, een patriot, klinkt hierbij kritiek door op de regentenelite die tot 1795 in stad en platteland de dienst had uitgemaakt in Nederland:

'De grooten, in ijdelen waan, te dikwerf zich verbeeldende, over de onvervreemdbare regten en goederen hunner zwakke medemenschen willekeurig te kunnen beschikken.'

(Uilkens 1805, 65)

4. Alle levensvormen hebben een functie in het geheel van de schepping. 'Gods liefderijke bedoelingen' komen in de schepping tot uitdrukking doordat 'alles in de natuur dienstbaar is aan elkaar'. Dit geldt ook voor 'lagere' soorten als insecten (Uilkens 1806, 4 en 19-20).
5. Net als het landbouwbedrijf en net als de natuurwetenschappen dient de theologie altijd vernieuwend en innoverend te zijn.

'Tot dit alles wordt werkzaamheid gevorderd – daar, waar doodsche rust is, heeft geene verandering plaats.' Concreet betekent dit onder andere 'dat er eene vroegere bevolking is geweest van andere soorten van schepselen. Het wordt toch tegenwoordig door de kundigste Godgeleerden en Wijsgeeren, zonder eenige bedenking, aangenomen dat deze aardbol van eenen veel hooger en ouderdom dan 6000 jaren is.'

(Uilkens 1805, 27 en 115)

Voortschrijdend inzicht maakt het nodig om posities kritisch te ijken en gebruik te maken van nieuwe mogelijkheden (zoals in Uilkens' tijd de vaccinatie). In dit programma zitten elementen die ook vandaag kunnen bijdragen aan de discussie over kerk en landbouw. Geloof dat God zich zowel uitdrukt in de Bijbel als in de schepping, impliceert dat beide aspecten serieuze aandacht verdienen.

Vanuit de Bijbel brengt de theologie een visie in over verantwoorde omgang met de grond. De praktijk van die omgang valt niet los te zien van de natuurwetten, van wat op grond daarvan mogelijk is en wat niet. Zoals de maatschappelijke praktijk baat heeft bij de levensbeschouwelijke inbreng, zoals onder andere de

theologie die kan leveren, heeft de theologie baat bij mensen die werken binnen de beperkingen die de natuurwetten stellen. De kerk is geworteld genoeg om een stevige impuls te geven aan actuele discussies over landbouw en natuur, mits zij zowel zichzelf als het natuurwetenschappelijk onderwijs in Nederland serieus neemt.

Uilkens leefde en schreef in een andere tijd dan die waarin wij nu leven. Mensen leefden meer in directe afhankelijkheid van de elementen van de natuur. Het profiel van de professionele theoloog in die context verschilde van die van de theoloog vandaag.

Uilkens' programma levert verschillende vragen op voor vandaag. Hij kon ervan uitgaan dat technologie en theologie tezamen vanzelfsprekend zouden bijdragen aan de toekomst van het goede leven op aarde. Dat is in onze tijd problematischer en complexer gebleken: technologische en theologische ontwikkelingen hebben niet alleen nuttige, maar ook destructieve effecten gehad.

Verder wijst Uilkens op het gegeven dat theologie niet in een vacuüm beoefend kan worden en op de waarde van interdisciplinaire kennis. Hij kon verschillende disciplines in zijn tijd nog professioneel en in zijn persoon verenigen.

Theologen staan in de huidige context voor de uitdaging bij te dragen aan het verbinden van verschillende disciplines en soorten kennis, zoals het artikel van Eward Postma laat zien. Dit vraagt om het delen van expertise. Uilkens' doel was indertijd om boeren volwaardige te betrekken bij bestuur en samenleving in Nederland, om te beginnen in de kerk. Dat is een streven waaraan de theologie ook in 2023 positief kan bijdragen. <

Boeken

Literatuur

- *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (2009). Heerenveen: Protestantse Pers, 86 (*Heidelbergsche Catechismus*, Zondag 10).
- Botke, IJ. (1984). *Jacobus Albertus Uilken (1772-1825), predikant en hoogleraar in de landhuishoudkunde*. Groningen: Universiteitsmuseum Groningen.
- Buisman, Jan Wim (2013). *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen Rede en Religie?* Nijmegen: Vantilt.
- Haas, Frieda de, en Bert Paasman (1987). *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadiglijke lust om te leren*. Zutphen: Walburg Pers, 62.
- Hellenbroek, Abraham (1851). *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden, voor eenvoudigen die zich bereiden tot de belijdenis des geloofs*. O.L. Schildkamp: Groningen, i (kennis van God God), 1.
- Klinken, Gert van, en Geert Luth (2013). *Een eigenzinnige geloofsgemeenschap. Kloosterkerk Ter Apel 1604-2013*. Vught: Skandalon, 62-63.
- Klinken, Gert van (2018). Een hervormde pastorie in een middeleeuws klooster. Een predikantswoning in Ter Apel gedurende de negentiende en twintigste eeuw. In: Nikolaj Bijleveld en Justin Kroesen (red.), *De protestantse pastorie in Noord-Nederland. Vijf eeuwen leven en werken*. Gorredijk: Noordboek, 169-188.
- Knijff, Pieter (2023). De kerk en de boer. In: *Ouderlingenblad voor Pastoraat en Gemeenteopbouw* 100 (maart 2023) nummer 1145 (digitaal toegankelijk via theologie.nl).
- Leibnitz, G. (1734). *Essay de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Amsterdam: François Changuion.
- Martinet, J.F. (2021). *The Catechism of Nature for the Use of Children*. Boston: West and Larkin, 1793; heruitgave door John Hall, Milton Keynes: Alpha Editions.
- Uilken, J.A. (1805). *Beschrijving van de merkwaardigste voortbrengselen der natuur, met aanwijzing van derzelver nut, bijzonder voor den mensch*. Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Cornelis de Vries, Hendrik van Munster en Johannes van der Hey, delfstoffen), 27-115.
- Uilken, J.A. (1806). *Beschrijving van de merkwaardigste voortbrengselen der natuur, met aanwijzing van derzelver nut, bijzonder voor den mensch*. Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: Cornelis de Vries, Hendrik van Munster en Johannes van der Hey, plantenkunde), 3-35.
- Uilken, J.A. (1813). *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en tot bevordering van nuttige natuurkennis*. Groningen: J. Oomkens.
- Uilken, J.A. (1819). *Handboek van Vaderlandsche Landhuishoudkunde*. Groningen: J. Oomkens, ix.
- Uilken, J.A. (1842). *De kennis van den schepper uit zijne schepselen, of korte schets der natuurkennis voor de jeugd; tot een grondslag van alle godsdienstig onderwijs*. Groningen: J. Oomkens, vijfde druk met voorwoord uit 1803. Geraadpleegd via dbnl.org/auteurs, april 2022.

- Attenborough, D. (2020). *Een leven op onze planeet. Een terugblik en een toekomstvisie*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff.

- Bakker, J.-H. (2014). *Grond. Een pleidooi voor aards denken en een groene stad*. Amsterdam: Atlas Contact.

- Blok, V. (2022). *Van wereld naar aarde. Filosofische ecologie van een bedreigde planeet*. Amsterdam: Boom.

- Boff, L. (1997). *Cry of the earth, cry of the poor*. Maryknoll, NY: Orbis.

- Hamilton, C. (2018). *De provocerende aarde. Over het lot van de mens in het antropoceen*. Utrecht: Klement.